

СИСТЕМА ДОГОВОРІВ У РИМСЬКОМУ ПРАВІ ТА ЇХ РЕЦЕПЦІЯ

Гришко В.І., Віннічук І.В.

Національний університет водного господарства та природокористування

Стаття присвячена аналізу системі договорів в римському праві також аналізу рецепції в Цивільному кодексі України. Адже існують деякі неточності, які можна вирішити шляхом звернення до норм римського права. Особливо зараз, коли Україна стоїть на шляху реформ і змін.

Ключові слова: договір, римське право, цивільний кодекс, рецепція, реальні, консенсуальні, пакти, контракти, угода.

Постановка проблеми. В правовій системі Риму величезний товарний і господарський обіг здійснювався за допомогою договорів. Правовий вплив поширювався на всі економічні, торгові та інші відносини. Забезпечивши надійну правову основу ділових відносин Римська юриспруденція створила розгалужену систему договорів, які є результатом тривалого розвитку, вдумливого аналізу і відбору практики преторів. Рецепція римського приватного права мала місце в нашій країні і у процесі законотворчих робіт останніх років, зокрема під час розробки Цивільного кодексу України, який повністю відповідає сучасним тенденціям розвитку приватного права в Європі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Це питання розглядалось в працях Ю. Барона, Б. Віншейда, І.Б. Новицького, О.А. Підпригорн, Є.О. Харитонова та інших вчених.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Тема викликає великий інтерес для досліджень, оскільки в умовах реформування на Україні системи договірного права, аналіз вищезазначеної проблеми буде корисним в науковому та практичному значенні.

Мета статті – дослідити систему договорів в римському приватному праві; порівняти їх з нашим законодавством.

Виклад основного матеріалу. Після проголошення 24 серпня 1991 р. України як незалежної держави, постало питання про формування власної національної правової системи. Україна, використовуючи історичний досвід державотворення і правотворення, розбудовуючи власну державу, зберігаючи добросусідські відносини з народами колишнього Союзу РСР, поступово стала інтегруватися в європейську спільноту як її повноправний член. У прийнятих законах та інших нормативно-правових актах Україна повертається до гуманістичних та правових загальнолюдських цінностей: правового забезпечення суверенітету особи, встановлення гарантій її прав; зрівняння правового становища особи й держави; створення умов, за котрих особа може вільно розпоряджатися своїми правами, крім випадків, прямо передбачених у законі. Спостерігається часткова, проте вже не латентна, рецепція та вплив римського приватного права на розвиток сучасного, зокрема цивільного права України. Це виявляється у визнанні права приватної власності й розширенні кола речових прав та прав учасників договірних відносин, їхньої приватної ініціативи, вільного розсуду під час укладання договорів тощо [1].

Договір (*contractus*) – це домовленість (узгоджене вираження волі) двох або більше сторін, спрямована на досягнення певного правового результату, а саме: виникнення, зміну або припинення прав та обов'язків. Під час укладення договору воля сторін повинна бути взаємною, спрямованою на досягнення певної мети. Для виникнення договору необхідний зовнішній вираз волі, причому доступний для правильного сприйняття і розуміння оточуючими. Воля укласти договір може бути виражена усно, письмово, певною поведінкою, а в деяких випадках мовчанням або за допомогою конклюдентних дій [2].

Будь-який договір складається з певних елементів, які в своїй сукупності створюють його структуру. Усі елементи договору римляни поділяли на дві групи: істотні (необхідні), без яких немає самого договору; другорядні (випадкові), без яких, договір може існувати, а з'являються вони в договорі лише за бажанням обох контрагентів договору [3].

До істотних елементів римські джерела відносять: а) згоду сторін, які вступають у договір; б) предмет договору; в) правову основу або мету договору. У процесі укладення договору розрізняють дві стадії: пропозиція укласти договір (оферта) і прийняття пропозиції (акцепт). Цивільний кодекс України визначає, з якого моменту договір вважається укладеним. Коли пропозицію укласти договір зроблено усно без зазначення строку для відповіді, договір вважається укладеним, якщо друга сторона негайно заявила особі, яка зробила пропозицію, про прийняття цієї пропозиції. Якщо таку пропозицію зроблено в письмовій формі, договір вважається укладеним, коли відповідь про прийняття пропозиції одержано протягом нормально необхідного для цього часу [3].

Система договорів Стародавнього Риму була досить консервативною, оскільки римське право визнавало тільки два види договорів – контракти та пакти. Контрактами називалися угоди, які захищалися цивільними позовами. Пакти – це неформальні угоди, які не мали позовного захисту. Пізніше деякі пакти, у зв'язку із розвитком торгівельних та інших господарських відносин, стали захищатися позовами на підставі преторського едикту та імператорських постанов [4]. Розрізняли такі види контрактів:

1) вербальні, коли для виникнення зобов'язання сторони мали виявити зміст угоди словами. У свою чергу вербальні контракти поділялися на:

– стипуляція усний договір, який встановлювався у формі певного запитання майбутнього кредитора та відповіді майбутнього боржника [5];

– обіцянка приданого, суть якого полягала у зобов'язанні дати придане нареченій яка вступає в шлюб, за допомогою урочистих слів, які говорила чоловікові жінка, її боржник, або родич по висхідній чоловічій лінії [5];

– обіцянка вільновідпущеника патрону, надавати послуги на користь колишнього господаря. Клятва суворо визначала зміст, якість і тривалість послуг, патрон не міг вимагати більшого [5];

– явка до суду і записка гаранта – це древні вербальні контракти, їх функція полягала в забезпеченні процесуальних гарантій [5].

2) літеральні, які вирізняє письмова фіксація змісту угоди;

– синграфом вважався письмовий документ, боргова розписка;

– хірограф – це односторонній документ, укладений самим боржником від власного імені, без свідків і ним же підписаний [5].

3) реальні, коли угода мала супроводжуватися передачею речі від одної сторони до іншої. Римське право виділяло чотири види реальних контрактів: позика, позичка, поклада і застава [1].

4) консенсуальні, для укладення яких необхідно, щоб сторони дійшли до згоди. Римське право розрізняло чотири види консенсуальних контрактів: купівлю-продаж, найм, доручення, товариство [1].

В українському законодавстві залежно від способу укладення угоди поділяються на консенсуальні і реальні. Консенсуальні угоди вважаються укладеними з моменту досягнення згоди сторін за всіма істотними умовами (ст. 153 ЦК України). Більшість угод є консенсуальними. Для укладення реальної угоди, поряд із згодою сторін, необхідне вчинення фактичних дій (наприклад, передача майна). До реальних угод належать договори позики, перевезення, дарування (статті 243, 358 і 374 ЦК України) [6].

Однак здається невинуватим те, що в ЦК України залишилися без уваги такі види контрактів римського права, як літеральні та інномінальні. До категорії літеральних договорів в цивільному праві України можуть бути віднесені сучасні боргова розписка та вексель, які з точки зору реквізитів, мають всі ознаки прихованої (латентної) рецепції положень римського літерального контракту – хірографа [4].

В римському приватному праві існувала ustalена система контрактів, яка доповнювалася інномінальними контрактами – самостійним видом договорів, таким гнучким і мобільним, що ним могли охоплюватися практично будь-які угоди, які не суперечили приписам норм права [4].

Існувала і додаткова класифікація договорів, підставою якої був спосіб розподілу обов'язків між сторонами, який зберігся до сьогодні:

1) односторонні, коли за їх змістом встановлювався обов'язок тільки для однієї сторони, а іншій надавалося лише право вимагати виконання зобов'язання (наприклад, позика);

2) двосторонні, коли встановлювалися такі обов'язки сторін, які взаємно перекликалися;

3) на користь третіх осіб.

Особливу групу договорів склали так звані «безіменні договори», що не мали власної назви і змісту, але були визнані правом [7].

Більшість прав та обов'язків розподілялися між сторонами не рівномірно. Інколи одна сторона мала за договором більше прав і менше обов'язків і навпаки. Проте існували договори, у яких права й обов'язки розподілялися між сторонами рівномірно. Вони мали назву синалагматичні. Класичним прикладом такої угоди був договір купівлі-продажу [7].

Договір купівлі-продажу (*emptio-vinditio*) – це контракт про оплатне придбання речі; тобто продавець зобов'язується передати річ у власність покупця, а покупець – прийняти цю річ і сплатити за неї певну грошову суму. В давні часи в Римі контракт купівлі-продажу укладався і виконувався одночасно. В цей момент покупець ставав власником речі та на нього переходив ризик випадкової загибелі речі. Проте у класичному римському праві укладення договору не завжди передбачало одночасне його виконання. Однак положення про перехід ризику залишилося незмінним – він падав на покупця з моменту укладення договору. Відповідно до ч. 1 ст. 668 ЦК України за загальним правилом ризик випадкового знищення або пошкодження товару переходить до покупця з моменту передавання йому товару [2].

За критерієм платності розрізняли договори платні, коли майнову вигоду мають обидві сторони (купівля-продаж), і безплатні, коли вигоду має тільки одна сторона (позичка).

Договір позички (*commodatum*) – це реальний договір, за яким одна особа (комодант) передає іншій особі (комодатарію) якусь певну річ у тимчасове й безплатне користування на чітко визначений строк. В Цивільному кодексі України ст. 827 сторонами виступають позичкодавець і користувач [9].

Позика є найдавнішим видом реальних договорів і збереглася в українському цивільному законодавстві в такому самому значенні (ч. 1 ст. 1046 ЦК України). За римським правом позика – це реальний контракт, за яким одна сторона (позичкодавець) передає іншій стороні (позичальникові) у власність певну суму грошей або інші речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути таку ж суму грошових коштів або таку ж кількість речей такого ж роду та такої ж якості. Договір позики міг бути оплатним та безоплатним. У процентній позиці при Юстиніані було встановлено максимальний розмір відсотків – 6% річних. За ЦК України розмір процентів встановлюється договором, а якщо його не встановлено – на рівні облікової ставки Національного банку України. Позичкою, відповідно до римського права, є реальний контракт, за яким одна сторона безоплатно передає іншій індивідуально-визначену річ у тимчасове безоплатне користування, а позичальник зобов'язується повернути ту саму річ у справному стані. За концепцією ЦК України позичка, як і у римському праві, є безоплатною; своїм предметом має тільки індивідуально-визначені речі, які не споживаються в процесі використання; за цим договором не виникає право власності користувача на річ. Однак за ЦК

України договір позички може бути як реальним, так консенсуальним. Консенсуальний договір позички є двостороннім, а реальний – одностороннім договором [4]. За римським правом договір позички був потенційно двостороннім, однак існували випадки, коли договір позички міг бути й одностороннім. Якщо у користування передавалася справна річ, то у позичальника не виникала ніякого права, а у позичкодавця – жодного обов'язку [2].

Договір поруки, реципований сучасним цивільними законодавством, регламентується ст.ст. 553-559 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [9]. Однак, через вади законодавчого регулювання, цей договір поки що не отримав належного розповсюдження в Україні. Тому необхідним є підвищення зацікавленості потенційних поручників на укладання договору поруки. Це питання легко вирішується шляхом безпосередньої рецепції з римського права положень про переважно субсидіарний характер відповідальності поручника, про обов'язок боржника завчасно повідомляти про кількість та особу всіх поручників, які забезпечують його борг, яке знайшло своє відображення в ст. 556 ЦК України і полягає у тому, що до поручника, який виконав зобов'язання, переходять всі права кредитора за цим зобов'язанням [8].

Depositum (зберігання) – це реальний контракт, за яким одна сторона (депонент) передає іншій стороні (депозитарію) індивідуально-визначену річ на схов. За чинним ЦК України договір зберігання в побутовій сфері є реальним і вважається укладеним в момент передачі майна на зберігання. Консенсуальним цей договір є, коли зберігач є суб'єктом підприємницької діяльності (професійний зберігач). В римському праві предметом договору зберігання були, як правило, індивідуально-визначені речі, але допускалися договори про зберігання речей, визначених родовими ознаками [10].

Зараз предметом зберігання можуть бути будь-які речі, не виключені з цивільного обороту. В Стародавньому Римі договір зберігання був безоплатним. Тільки пізніше з'явився особливий вид договору зберігання – платне зберігання [3]. В сучасному українському цивільному праві зберігання може здійснюватися як безоплатно, так і за плату. Ранні форми договору застави були пов'язані із передачею неспоживчої речі у володіння заставодержателя і тому надавали йому більше повноважень, ніж того вимагала сутність правовідносин застави, як способу забезпечення виконання зобов'язань. Тому в Римі, починаючи з 2 ст. до н.е., виникла нова форма договору застави – hypotheca. Відповідно до цього договору до заставодержателя не переходило право володіння заставленою річчю. Іпотекат застосовувалася щодо всіх видів майна, особливо нерухомого. Однак, з початку, право реалізації предмета застави, на який звернено стягнення, не було істотною умовою договору застави. Пізніше реальний договір застави почав надавати право продажу предмету застави. Укладання консенсуальних договорів досягалося простою угодою сторін. Найм – це договір, за яким одна сторона передає що-небудь іншій, яка тимчасово

користується цим за певну плату. Існувало три види договору найму:

1. Договір найму речей, предметом якого могли бути тільки неспоживчі речі (рухомі та нерухомі), оскільки наймач повинен був повернути таку саму річ і в такому ж стані [5].

2. Договір найму послуг – контракт, за яким одна сторона бере на себе зобов'язання виконати певні послуги за завданням іншої сторони за обумовлену винагороду [5].

3. Договір найму роботи (підряд) – контракт, за яким одна сторона (підрядчик) бере на себе зобов'язання виконати за плату певну роботу і передати її результат замовнику в установленний строк. За договором доручення одна сторона (повірений) бере на себе обов'язок безоплатно виконати на користь іншої сторони певні дії [5].

Договір доручення в римському праві завжди був безоплатним. Зараз, відповідно до ст. 1002 ЦК України, повірений має право на оплату своїх послуг. Договір, коли дві чи декілька осіб об'єднують свої внески та зусилля для досягнення спільної господарської мети, в римському праві називався договором товариства. Майно товариства, а також його доходи, визнавалися спільною власністю. Прибуток товариства розподілявся між учасниками пропорційно внеску чи особистій участі у справах [10].

На сьогодні в цивільному законодавстві України присутні всі відомі римському праву види реальних та консенсуальних договорів. Але з реципованих реальних договорів в ЦК України тільки позика залишилася власне реальним договором. Договори ж позички та зберігання зараз можуть бути як реальними, так і консенсуальними [2]. Момент виникнення зобов'язань за договором застави залежить від форми цього договору і від того, чи передається заставлене майно заставодержателю. Щодо таких консенсуальних договорів римського права, як купівля-продаж, договір найму (окрім договору підряду), то вони зараз можуть бути як реальними, так і консенсуальними. Договори підряду, доручення та товариства (зараз договір про спільну діяльність) збереглися в сучасному цивільному праві України в якості консенсуальних договорів [4].

В сучасній науковій літературі, присвяченій проблемам кодифікаційного процесу в Україні, пропонується використати цей підхід в Цивільному кодексі України. Адже структура та зміст розділів II і підрозділу I розділу III Книги V ЦК України дають можливість дійти до висновку, що в Цивільному кодексі України наведений вичерпний перелік договорів. Насправді, у названому підрозділі мається на увазі невичерпний перелік. Можна погодитися з думкою, що запозичення положень римського права щодо інномінальних контрактів допоможе уникнути зазначених розбіжностей у тлумаченні та можливе шляхом доповнення ст. 626 ЦК України пунктом наступного змісту: «Система договорів, яка регулюється цим Кодексом, складається з договорів, вказаних у підрозділі першому розділу третього книги п'ятої, а також будь-яких правочинів, які не суперечать закону та мають ознаки, вказані у пункті першому цієї статті» [10]. Аналіз характерних особливостей договірних права Стародавнього Риму дає можливість зробити висновок

про його значимість для формування сучасної концепції українського цивільного права [10].

Висновки і пропозиції. Проаналізувавши положення сучасного цивільного права України, зокрема Цивільного кодексу України, статей, які стосуються договорів, дозволяє зробити висновок, що в регулюванні цього інституту є відчутною рецепція римського приватного права. Адже такі види як реальні і консенсуальні відобразилися в законодавстві України, деякі, повною мірою, деякі частково. Вплив цієї правової системи відбувався як безпосередньо, так і через право (законодавство) таких країн як Німеччина та Франція. Зокрема, це знайшло відображення у формуванні самої концепції представництва в цивільному праві України спочатку у загальному контексті розвитку радянської цивілістики, а потім у процесі формування власної цивілістичної доктрини.

Вплив римського приватного права є помітним не лише у самому трактуванні договорів, а й у визначенні самої суті. Особливо помітним тут є рецепування сучасним українським цивільним правом положень римського права щодо договору позики. Також варто відмітити, що договір поруки в Україні не має популярності через деякі недопрацювання, тому варто звернутися до норм римського права, щоб мінімізувати усі недоліки.

Якщо у Стародавньому Римі переважали різні види договорів, то в сучасному українському цивільному праві перевага надається консенсуальним.

Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що римське право в Україні має непогане майбутнє, сподіваємося, що у ХХІ ст. йтиметься не лише про цивільне право України, а й про Українське Римське право.

Список літератури:

1. Рецепція римського приватного права в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-7622.html>
2. Поняття та види римських договорів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://radnuk.info/pidrychnuku/rum-pr/438-rim-privat/6146--11-----1-----html>
3. Договір у Римському праві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jure.in.ua/tema-8-dogovir-u-gumskomu-pravi/>
4. Гончаренко В.О. Система договорів римського приватного права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.univer.km.ua/visnyk/810.pdf
5. Типи договорів в римському приватному праві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://otherreferats.allbest.ru/law/00170138_0.html
6. Поняття та види угод [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/literatura/chiv_pravo/049.php
7. Поняття і види договорів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sci.house/rimskoe-pravo-kniga-scibook/ponyattya-vidi-dogovoriv-29170.html>
8. Харитонов Є.О. Рецепція римського приватного права (теоретичні та історико-правові аспекти) – Одеса, 1997 р.
9. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
10. Харитонов Є., Харитонova О. Деякі зауваження щодо системи договірної права у проекті Цивільного кодексу України // Українське право. – № 3. – 1997. – С. 144-145.

Гришко В.И., Винничук И.В.

Национальный университет водного хозяйства и природопользования

СИСТЕМА ДОГОВОРОВ В РИМСКОМ ПРАВЕ И ИХ РЕЦЕПЦИЯ

Аннотация

Статья посвящена анализу системе договоров в римском праве также анализа рецепции в Гражданском кодексе Украины. Ведь существуют некоторые неточности, которые можно решить путем обращения к нормам римского права. Особенно сейчас, когда Украина стоит на пути реформ и изменений. **Ключевые слова:** договор, римское право, гражданский кодекс, круглосуточно, реальные, консенсуальные, пакты, контракты, соглашение.

Gryshko V.I., Vynnychuk I.V.

National University of Water and Environmental Engineering

THE SYSTEM OF CONTRACTS IN ROMANIAN LAW AND THEIR REPETATION

Summary

The article is devoted to the analysis of the system of contracts in Roman law as well as the analysis of the reception in the Civil Code of Ukraine. After all, there are some inaccuracies that can be solved by appealing to the rules of Roman law. Especially now, when Ukraine is on the path of reform and change. **Keywords:** contract, Roman law, civil code, reception, real, consensual, pacts, contracts, agreement.